

הסוגיא האחת עשרה: 'בשעת פטירתן' (מה ע"ב)

- [1] בשעת פטירתן מה הן אומרים? > יופי לך מזבח, יופי לך מזבח. רבי אלעזר אומר: ליה ולך מזבח, ליה ולך מזבח < .
- [2] והא קא משתף < כצ"ל > שם שמים ודבר אחר, [3] ותניא: כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם, שנאמר: בלתי לה' לבדו!
- [4] הכי קאמר: ליה אנחנו מודים ולך אנו משבחין, ליה אנחנו מודים ולך אנו מקלסין.
- א. ברייתא הנתפסת בדפוס וילנה כפיסקא מן המשנה
- ב. קשיא על הברייתא 'בשעת פטירתן' על סמך ברייתא אחרת, ותירוץ

מסורת התלמוד

[1] רבי אלעזר אומר ליה ולך מזבח ליה ולך מזבח – תוספתא סוכה ג א (מהד' ליברמן, עמ' 266).
 [3] מכילתא נויקין, פרשה יז (מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 310); ספרי דברים פיסקא מג (מהד' פינקלשטיין, עמ' 98); בבלי סנהדרין סג ע"א; השו"מכילתא דרשב"י לשמות כב יט (מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 210); ספרי דברים פיסקא קמח (מהד' פינקלשטיין, עמ' 203). בלתי לה' לבדו – שמות כב יט.

רש"י

בשעת פטירתן אמתניתין קאי. יופי לך היופי הזה אנו עושין לך, שאתה מכפר עלינו. ליה ולך אנו עושין את הכבוד הזה. ליה אנו מודים שהוא אלהינו. ולך אנו משבחים שאתה חביב לפנינו לכפר עלינו, מודים לאו לשון הוד, אלא לשון תודה, שאנו מודים בו ולא כופרים.

תקציר

הסוגיא פותחת בברייתא ובה שני איחולים שנאמרו לפי התנאים בסוף טקס הערבה: "יופי לך מזובח" לפי התנא קמא, ו"לי-ה ולך מזובח" לפי רבי אליעזר. הברייתא מופיעה בדפוסי המשנה כחלק ממשנה ה בפרקנו. בעל הגמרא מקשה על דברי רבי אליעזר, שכן משתמע מהם שיתוף שם שמים עם המזבח שיש בו משום עבודה זרה, ומסביר שהכוונה היא להודות לקב"ה ולקלס את המזבח.

מן הניתוח עולה שבעל הגמרא הניח שהנוסחה של רבי אליעזר היא תוספת לנוסחה של התנא קמא, ורבי אליעזר התכוון לכך ששרו "יופי לי-ה ולך מזובח". השיתוף הוא בהשוואת יופיו של המזבח ליופיו של הקב"ה. תשובת הגמרא היא שרבי אליעזר התכוון לכך ששרו "לי-ה ולך מזובח" ותו לא, ואין בכך שום השוואה בין השניים.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

נקודת המוצא של סוגייתנו בדפוס וילנה: "בשעת פטירתן מה הן אומרים וכו'", היא לכאורה פיסקא ממשנתנו, סוכה ד ה, המובאת כחלק אינטגרלי מן המשנה בדפוס וילנה לעיל, בדף מה ע"א. לאחר הקטע

בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים: אנה ה' הושיעה נא, אנה ה' הצליחה נא. רבי יהודה אומר: אני והו הושיעה נא. ואותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים,

המופיע בכל עדי המשנה, מצאנו בדפוסי הבבלי במשנה:

בשעת פטירתן מה הן אומרים? יופי לך מזובח, יופי לך מזובח. רבי אלעזר אומר: ליה ולך מזובח, ליה ולך מזובח.

והפיסקא ממשנתנו שבראש סוגייתנו היא ציטוט חלקי של הקטע "בשעת פטירתן ... מזובח".

אולם בכתיבי היד של המשנה חסר קטע זה במשנה. ונראה שהוא לא היה גם לפני סופרי כתבי היד של הבבלי, הגורסים בראש הסוגיא שלנו את הקטע "בשעת פטירתן מה הן אומרים? יופי לך מזובח, יופי לך מזובח. רבי אלעזר אומר: ליה ולך מזובח, ליה ולך מזובח" במלואו, ולא כפיסקא עם ציטוט חלקי בלבד. גם מדברי רש"י כאן:¹ "אמתניתין קאי", מוכח שהוא לא גרס משפטים אלו בנוסח המשנה, וכך גם מוכח מדברי תוספות רי"ד והריטב"א על אתר, כפי שהעיר י"נ אפשטיין.²

לדעת אפשטיין, הגירסא המקורית בבלי, גירסת רוב העדים, שלפיה הקטע מובא כאן במלואו, היא דוגמה לתופעה נדירה יחסית, אך לא בלתי ידועה, של ברייתא המובאת ללא לשון הצעה בראש סוגיא מן הבבלי.³ בדפוסי הבבלי טעו בברייתא זו שהובאה ללא ציון, וחשבו שמדובר בפיסקא מן המשנה, ולכן הוסיפו משפטים אלו במשנה עצמה בדף מה ע"א, וכאן קיצרו אותם לכדי פיסקא בלבד.⁴

בדברי רבי אלעזר (בתוספתא סוכה ג א מובאים הדברים בשם רבי אליעזר בן יעקב) שבברייתא רואה בעל הסוגיא שלנו חשש עבודה זרה, שכן לפי שמות כב יט, "זובח לאלהים יחרם בלתי לה"

1 רש"י סוכה מה ע"ב, ד"ה בשעת פטירתן.

2 י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תשכ"ד, עמ' 929.

3 אפשטיין, שם, עמ' 798, 928-929.

4 דברי רבי אלעזר מובאים גם בתוספתא סוכה ג א (מהדר' ליברמן, עמ' 266), בשם רבי אליעזר בן יעקב, בלשון זה: "ערבה – הלכה למשה מסיני. אבא שאול או: מן התורה, שני: וערבי נחל (ויקרא כג מ) – ערבה [ללולב וערבה] למזבח. ר' ליעזר בן יעקב אומ', כך היו או: ליה ולך המזבח, ליה ולך המזבח". לדעת ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ד, סוכה, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 871, מלשון התוספתא מתברר שגרסני התוספתא גרסו את חלקו הראשון של הקטע שלנו, דברי תנא קמא: "בשעת פטירתן מה הן אומרים? יופי לך מזובח, יופי לך מזובח" במשנה, שהרי ללא רישא זו נותרים דברי רבי אלעזר או רבי אליעזר בן יעקב: "כך היו אומרים: ליה ולך המזבח ליה ולך המזבח", תלושים וללא הקשר. אולם מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, דיסרטציה, ירושלים תשל"ט, כרך ב, עמ' 139-140, תמה על שיטה זו של ליברמן שלפיה כל העדים של התוספתא משקפים התפתחות המאוחרת אף לרש"י, והציע כמה פירושים סבירים לדברי רבי אליעזר בן יעקב שבתוספתא שאינם תלויים ברישא; עיינו שם.

ל בדו", ולפי מדרש התנאים לפסוק זה, הקרוב לפשוטו של מקרא, אף מי שזובח לה' ומשתף עמו דבר אחר, "יחרם", כלומר, ייעקר מן העולם. תשובת בעל הסוגיא היא שאין בכונתו של רבי אלעזר לשתף את ה' ואת המזבח באותו קילוס; "ליה ולך" פירושו שאנחנו מודים לה' לבדו, ולמזבח אנחנו מקלסים ומשבחים מבלי להודות לו.

עיוני פירוש

[2-4] והא קא משתף <כצ"ל> שם שמים ודבר אחר, ותניא: כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם, שנאמר: בלתי לה' לבדו! הכי קאמר: ליה אנחנו מודים ולך אנו משבחים, ליה אנחנו מודים ולך אנו מקלסין

קושיא ותירוץ אלו מעוררים כמה תהיות:

1. כיצד תופס בעל הגמרא שלנו את איסור השיתוף? ממה נפשך: אם הוא תופס את האיסור החמור כאיסור לשתף שם שמים ודבר אחר בעבודת ה', כפשוטו של המקרא "זובח לאלהים יחרם בלתי לה' לבדו" וכפשוטו של המדרש, קשה להבין מדוע חשש כל כך מהביטוי 'ליה ולך מזבח'. כלום אין זה ברור שמדובר בייפוי המזבח לשם שמים, ולא בקילוס המזבח וה' כשתי ישויות שוות? אך אם נרצה לומר שבעל הסוגיא ראה טעם לפגם וזלזול בעצם העלאת דבר אחר כלשהו על השפתיים בשיתוף עם שם שמים, קשה להבין את התירוץ: גם אם הכוונה היא "ליה אנחנו מודים ולך אנו משבחים", הרי סוף סוף לא כך ניסחו את התפילה, אלא שיתפו שם שמים ודבר אחר באמצעות וי"ו החיבור, ללא פירוט אבחנה כלשהי בין השניים!

2. זאת ועוד: מה ראה בעל הגמרא להקשות דווקא על ברייתא זו ולא על משנתנו, שגם בה מצאנו לכאורה ביטוי המשתף שם שמים ודבר אחר: "רבי יהודה אומר: אני והו הושיעה נא" – ביטוי שיש בו לא פחות חשש מינות מ"ליה ולך מזבח"! בירושלמי על משנתנו, סוכה ד ג, נד ע"ג, מצאנו פרשנות ענפה ל"אני והו הושיעה נא" שבמשנתנו, אולם הברייתא המובאת בראש סוגייתנו: 'בשעת פטירתך, אינה מוזכרת כלל, ושם מפרשים שאנחנו משתפים את עצמנו ואת הו' או הווא' – ביטוי המתפרש ככינוי לקב"ה – כנושעים משותפים.⁵ אולם בין אם נפרש כך בין אם נפרש ש"אני והוא" הם מושיעים משותפים, תפילת רבי יהודה נראית לא פחות תמוהה מתפילת רבי אלעזר "ליה ולך מזבח", ומפתיע שבבבלי מתעלמים מהמשנה ומתמקדים דווקא בברייתא.

3. גם הקילוס שבדברי תנא קמא של הברייתא: "יופי לך מזבח", אינו נקי מחשש מינות; ואדרבה, אם בקילוס המזבח בשיתוף שם שמים יש משום חשש שיתוף, אזי בקילוס המזבח בשעת העבודה ללא אזכור שם שמים צריך להיות חשש עבודת המזבח לבדו, שהיא כמובן איסור לא פחות חמור מדאורייתא.

נראה שחששות אלו מעבודה זרה בשעת קיום מצוות ערבה הם העומדים מאחורי דברי רבי יהודה במשנה ודברי רבי אליעזר בברייתא. שני החכמים באים להמעיט בחשש לעבודה זרה שיש בעצם טקס הערבה ובתפילות "אנא ה' הושיעה נא" ו"יופי לך מזבח" שנאמרו לפי תנא קמא במשנה ובברייתא, בהתאמה, בשעת הטקס. קישוט המזבח והפניית תפילות לישועה ושבחים אליו בנוסח "אנא ה' הושיעה נא" ו"יופי לך מזבח" הזכירו פולחנים אליליים.⁶ לכן הסתייג רבי יהודה מאמירת "אנא ה' הושיעה נא" בשעת זקיפת הערבות בצדי המזבח כשפני המתפללים למזבח – שממנה עלול להשתמע שהמזבח הוא ה' – והגיה: "אני והו(א) הושיעה נא", כלומר:

5 וכמובן, אין זה סביר לשתף את עצמנו עם הקב"ה כמושיעים, ולכן מפרשים על פי רוב שהכוונה היא שהקב"ה יושיע אותי ואת עצמו, ברוח המדרש הידוע על ישעיהו סג ט: "בכל צרתם לו צר". וראו סדרה של דרשות בסגנון זה על פסוקים שונים בירושלמי סוכה ד ג, נד ע"ג, וראו בהערה 7 להלן. אולם כפי שיתברר להלן בסמוך, לפירושנו, "אני והו(א)" פירושו "אותי ואת המזבח".

6 לסגידה למזבח עצמו בדתות פגאניות ראו ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 271, וציון שם. לחששות מפני עבודת המזבח כישות בפני עצמה ראו תוספתא נדרים א ג (מהד' ליברמן, עמ' 101), והשוו משנה נדרים א ג ודברי ישו במתי כג יח-יט. וראו מ' בנוביץ, "נדר האיסור בתקופת הבית השני ובספרות התנאים: מוצאו ומשמעו", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 216-217, הערה 46.

הושיעה נא אותי ואת המזבח.⁷ כיוצא בזה נראה שרבי אלעזר ביקש להגיה בברייתא באופן דומה. לא היו אומרים "יופי לך מזבח" – אמירה שממנה משתמע שמטרת מצוות ערבה היא פולחן למזבח עצמו – אלא "[יופי] ליה ולך מזבח", וכפי שפירש יחזקאל בנעט בפירושו למשנה מועד בגרמנית.⁸

בעל הסוגיא שלנו קיבל כפשוטו את התיקון של רבי יהודה: מהניסוח "אני והוא(א)" מתברר שלא זו בלבד שאין המזבח נתפס כאלוהות, אלא שהוא נתפס כישות הזקוקה לישועה, ממש כמו 'אני', ו'אני והוא' הם שניהם מושאיו הישירים של הפועל 'הושיעה', ולא המושיעים. אך לא כן תיקונו של רבי אלעזר לקילוסו של תנא קמא: "יופי לך מזבח". מה הועיל רבי אלעזר בשיתוף שם שמים עם המזבח? סוף סוף, כשם שאסור לעבוד את המזבח כך אסור לעבוד את הקב"ה בשיתוף המזבח! לכן הסביר בעל הסוגיא שאין הכוונה "יופי ליה ולך מזבח", כפי שפירש בנעט וכפי שנראה לפרש לפי פשוטה של משנה, אלא הכוונה היא "ליה ולך מזבח" סתם. אין כאן ייחוס יופי משותף לקב"ה ולמזבח, שיהיה בו משום חשש עבודה זרה בשיתוף, אלא ברכות המופנות לקב"ה ולמזבח כל אחד לחוד: "ליה אנחנו מודים ולך אנו מקלסין, ליה אנחנו מודים ולך אנו משבחין".

[3] ותניא: כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם, שנאמר: בלתי לה' לבדו!

דרשה זו מופיעה בשינויים קלים בכמה מקורות תנאיים; ראו מכילתא נזיקין, פרשה יז; ספרי דברים פיסקא מג; בבלי סנהדרין סג ע"א, והשוו מכילתא דרשב"י על שמות כב יט; ספרי דברים פיסקא קמח. ברובם מובאת הדרשה במסגרת מחלוקת אחרים ורבי שמעון בר יוחאי: אחרים אומרים שבני ישראל לא נתחייבו כליה בעגל, משום שאמרו "אלה אלהיך ישראל", כלומר שיתפו את שם שמים עם העבודה הזרה, ואילו רבי שמעון בר יוחאי מסתייג מכך בטענה שכל המשתף שם שמים ודבר אחר חייב כליה, על סמך הפסוק "בלתי לה' לבדו" או פסוק אחר.

הדרשה מופיעה במילים אלו ממש רק בסנהדרין סג ע"ב:

אמר רבי יוחנן: אלמלא וי"ו שב"העלוך" נתחייבו שונאיהם של ישראל כליה. כתנאי; אחרים אומרים: אלמלא וי"ו שבהעלוך נתחייבו שונאיהם של ישראל כליה. אמר לו רבי שמעון בן יוחאי: והלא כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם, שנאמר: בלתי לה' לבדו (שמות כב יט)! אלא מה תלמוד לומר: אשר העלוך (שמות לב ד)? שאיוו אלוהות הרבה.

ומכיוון ששם מופיעה הדרשה במלואה, עם מחלוקת אחרים ורבי שמעון בר יוחאי, כמו ברוב המקורות התנאיים, עלינו לומר שבעל הסוגיא שלנו שאב את הדברים מסנהדרין. אך אם כן, קשה: מניין לו לבעל הסוגיא שלנו שהלכה כרבי שמעון בר יוחאי? הרי רבי יוחנן פסק כאחרים, ואין כל סיבה לכך שהתנא רבי אלעזר (או רבי אליעזר בן יעקב) לא יפסוק כדעת אחרים, ששיתוף הוא גורם מקל בעבודה זרה, והמשתף אינו חייב כליה!

פשוט הוא גם שגם לפי אחרים גם לפי רבי יוחנן השיתוף אסור, אלא שלפי אחרים אין דין המשתף כליה (ואדרבה, השיתוף מציל מן הכליה, שהרי עבודה זרה ללא שיתוף דינה כליה). גם אחרים ורבי יוחנן ודאי לא היו מצדיקים שיתוף כחלק מהעבודה בבית המקדש. בעל הסוגיא שלנו בחר בדברי רבי שמעון בר יוחאי כאן, ולא בברייתא במלואה, מטעמים רטוריים, שהרי: (א) רק בדברי רבי שמעון בר יוחאי מפורש שהשיתוף אסור, ואין אפשרות לצטט את דברי אחרים לצורך זה; (ב) לרווחא דמילתא עדיף לצטט את עמדתו המחמירה של רבי שמעון בר יוחאי, המבליטה עוד יותר את הקושי שבקילוס "ליה ולך מזבח".

7 וכך נראה לפרש את דברי הירושלמי כאן, סוכה ד ג, נד ע"ג: "רבי אבהו בשם רבי יוחנן, כיני מתניתא: אני והו הושיעה נא, אני והוא הושיע נא". רבי יוחנן מבקש להבהיר ש"הו" או "אני והו" אינו כינוי לאלוהות כלל (כפי שפירשו אחר כך רבים, כבר בסוגיית הירושלמי שם, וראו א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, עמ' 108, והערה 28 שם), אלא ככינוי גוף רגילים: הושיעה נא אני [= אותי] והו [= המזבח]". ואכן, הגהת רבי יוחנן התקבלה בעדים רבים של המשנה, הגורסים בדברי רבי יהודה "אני והוא". וראו אפשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 276-277. להצעות אחרות בנוגע להגהת רבי יוחנן, ראו אפשטיין, שם; פוקס (לעיל, הערה 4), עמ' 139-238.

8 סדר מועד מתורגם ומפורש על ידי יחזקאל בנעט, ברלין תרפ"ז, עמ' 351, הערה 26. בעמ' 534 שם, הערה יב, מציע בנעט ש"יופי לך" היה "ברכת הפרידה בימים ההם" (ודלא כדעת אלו המפרשים "יופי" ככינוי לשם בן ארבע אותיות, וכשיטתם בנוגע ל"אני והו"; ראו חידושי הריצ"ד, חלק א, ירושלים תשמ"א, עמ' רפו; אורבך, שם, והערות 29, 30 שם). וראו גם ליברמן (לעיל, הערה 6), עמ' 157, הערה 46.